

ŞABİYEV B.Ş.

BDU-nun dosenti

## ÇUXUR-SƏƏD BƏLƏRBƏYLİYİNİN ƏRAZİSİ

Səfəvilər dövlətinin inzibati-ərazi quruluşunun öyrənilməsi və bu strukturda tarixi Azərbaycan torpaqlarının yerinin müəyyənləşdirilməsi böyük tarixi əhəmiyyətə malikdir. Çox təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, Səfəvi dövrü qaynaqlarında bu problemə bağlı məlumatların qıtlığı ayrı-ayrı inzibati-ərazi vahidlərinin siyasi sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməsinə imkan vermir. XVI-XVII əsrlərin mühüm mənbələrindən olan Həsən bəy Rumlu, Şərəfxan Bidlisi, İsgəndər bəy Münşi və s. kimi salnaməçilərin əsərlərində Səfəvi dövlətinin inzibati-ərazi quruluşu haqqında nisbətən ətraflı məlumatlara rast gəlmək mümkün deyildir. Səfəvi dövlətinin inzibati-ərazi quruluşu haqqında nisbətən ətraflı məlumatlar XVI əsrin sonunda yazılmış Məcd əd-Din Məhəmməd əl-Hüseyninin «Zinət əl-məcalis» və XVIII əsrin ilk rübündə Mirzə Səmiyanın qələmə aldığı «Təzkirət əl-müluk» əsərlərində verilmişdir. Məcd əd-Din Məhəmməd əl-Hüseyninin əsəri XVI əsrin sonunda Osmanlı işğalı dövrünün inzibati quruluşunu, Mirzə Səmiyanın əsəri isə I Şah Abbasın ölümündən sonrakı dövrün inzibati bölgüsünü əks etdirdiyi üçün bu salnamələrdə əksini tapmış məlumatların XVI əsrin reallıqlarını necə əks etdirdiyini qətiyyətlə söyləmək mümkün deyildir (9, 121). Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq qaynaqlarda və tarixi ədəbiyyatlarda əksini tapmış bilgilər əsasında Səfəvi dövlətinin mühüm inzibati vahidlərindən olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi, siyasi sərhədlərini müəyyənləşdirməyə cəhd göstərək. Mirzə Səmiyanın məlumatına görə Səfəvilər dövləti inzibati quruluşuna görə dörd valilik və 13 bəylərbəylikdən ibarət olmuşdur. Ərəb İraqı (Ərəbistan), Luristan, Gürcüstan və Kürdüstan Səfəvilər dövlətinin inzibati strukturunda valilik, Qəndəhar, Şirvan, Herat, Azərbaycan, Çuxur Səəd, Qarabağ, Astrabad, Kuhgiluyə (Fars), Kirman, Mərv (Mərv Şahicahan), Həmədan (Qələmrovi Əlişəkər), Məşhədi-Müqəddəs, Qəzvin (Darüssəltənəy) isə bəylərbəylik statusuna malik olmuşdur (4, 100-102). Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə tarixi Azərbaycan əraziləri dörd-Azərbaycan, Çuxur-Səəd, Şirvan və Qarabağ bəylərbəyliklərinin tərkibinə daxil edilmişdir. Tarixi ədəbiyyatlarda Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi və onun tərkibinə daxil olan mahal və ya ölkələr haqqında müxtəlif məlumatlar öz əksini tapmışdır. Qafqaz Ermənistanı ərazisinin böyük bir hissəsinin İrəvan və ya Çuxur-Səəd vilayətinin tərkibinə daxil olduğunu qeyd edən İ.P. Petruşevski bu bəylərbəyliyin Alaşkert, Bəyazid və Lori ölkələrini də əhatə etdiyini göstərmişdir. (7, 133-134) Müəllif «Təzkirət əl-müluk»un məlumatları əsasında bəylərbəyliklərin ərazisində XVI əsrlə müqayisədə bəzi dəyişikliklərin baş verdiyini müəyyənləşdirərək qeyd edir ki, XVII əsrin əvvəlinə qədər Naxçıvan ölkəsi Azərbaycan vilayətinin tərkibinə daxil idisə, XVII əsrin II yarısından etibarən isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil olmuşdur. Ə.Ə. Rəhmanın məlumatına görə XVII əsrdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibinə Naxçıvan, Maku və Paşak (və ya Pasak) daxil olmuşdur (7, 117, 133-134, 141-142). Müəllifin fikrincə Paşak Maku yaxınlığında kiçik bir rayon və qala olmuşdur (9, 123; 8, 88). Tədqiqatçı V. Piriyevin fikrincə, mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibinə Araz çayının hər iki sahilini əhatə edən düzənlik, XVII əsrdən etibarən Naxçıvan, Maku, Paşak və s. ərazilər daxil olmuşdur (6, 75). Erməni tarixçisi A.D. Papazyan Ayarat vilayətinin mərkəzi hissəsinin, ətraf bölgələrlə birlikdə Ararat vadisinin XIV əsrin sonundan etibarən türkmənlərin başçısı Əmir Səadin adı ilə Çuxur-Səəd adlandığını qeyd edərək yazır ki, bu vilayət Axuryandan qərbdə yerləşən əyalətləri, həmçinin Qars və Kağızvan şəhərlərini də əhatə etmişdir (5, 50). Müəllifin fikrincə XVI əsrdə yeni Os-

manlı-İran sərhədləri müəyyənləşdikdən sonra bu vilayətin tərkibinə yeni nahiyyə və mahal adları altında Ayraratın Varacnunik (Dərəçiçək), Niç (Abaran), Şirak (Şuragöl), Mazaz-Urq-Massyaqotn (Qarni-Vedi), Çakatn (Sürməli), Araqaqotn (Karbi). Kotayk (Qırxbulaq) əyalətləri və Sünikin Qekarkuni və Sotk (Göyçə dəniz) əyalətləri daxil olmuşdur. (5, 50) A.D.Papazyan Naxçıvan və onun ətrafındakı ərazilərin Səfəvilər dövründə «Tümən-e Naxçıvan» adı altında XVII əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycan, sonra isə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibinə daxil olduğunu və Naxçıvan tüməninə ərazisində Sünikin Naxçıvan, Çauk (Şahbuz), Erncaq (Əlinca), Qoxtn (Azad-Ciran), Vayor Dzor (Dare-ye Eleqis) və Çxuq (Sisacan) əyalətlərinin yerləşdiyini göstərmişdir. (5, 50) Çuxur-Səəd bəylərbəyliyinə daxil olan əzəli Azərbaycan torpaqlarını tarixi Ermənistan ərazisi kimi qələmə verən A.D.Papazyan bununla kifayətlənməyərək demək olar ki, bütün Qarabağ bəylərbəyliyi, hətta Azərbaycan bəylərbəyliyi ərazisinin mühüm bir hissəsini də erməni torpaqları kimi təsvir etmişdir (5, 49-51). Görkəmli Səfəvişünas O. Əfəndiyev göstərir ki, mənbələrdə məlumatların azlığı Çuxur-Səəd vilayətinin ərazisini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir. Bununla belə müəllif XVI əsrin I rübündə İrəvan və Naxçıvanın Ustacılı elinin ölkəsi olduğunu, mərkəzi İrəvan şəhəri olan Çuxur-Səəd vilayətinin Araz çayının hər iki sahilini əhatə etdiyini qeyd etmişdir (11, 70-71). Tarixi ədəbiyyatlarda Çuxur-Səəd vilayətinin ərazisi ilə bağlı müxtəlif mülahizələrin ortaya çıxması qaynaqlarda əksini tapmış bilgilərin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədardır. Orta əsr səlnaməçilərindən Hafizi Əbru və Əbdürrəzzaq Səmərqəndi Qaraqoyunlu tayfalarından olan Səədli elinin Naxçıvan və Sürməli bölgələrində məskunlaşdıqlarını qeyd almışlar. (12, 112) Ağqoyunlu səlnaməçisi Əbubəkr Tehrani 1420-ci ildə Qara Yusifin oğlu İspəndin Çuxur-Səəd ərazisində qışladığını və Səədli camaatı tərəfindən taxta çıxarıldığını göstərmişdir (1, 65). Həsən bəy Rumlu Qaraqoyunlu Qara İsgəndərin h. 840-cı ildə (1436-1437) Kağızmandan keçərək Çuxur-Səəd və Sürməlidə qışladığını, 1501-ci ildə İsmayıl Səfəvinin Çuxur-Səəddə Şərr adlı yerdə Əlvənd Mirzə ilə döyüşə girdiyini qeyd etmişdir. Həsən bəy Rumlunun bəzi məlumatlarında isə Çuxur-Səəd vilayəti İrəvan şəhəri ilə də eyniləşdirilmişdir. (12, 112) XVI əsrin digər səlnaməçisi Şərəf xan Bidlisinin məlumatları Naxçıvan və İrəvanın Çuxur-Səəd vilayətinə aid olduğunu göstərir (13, 174, 245). Çuxur-Səəd vilayəti haqqında bəzi məlumatlara İsgəndər bəy Münşinin də səlnaməsində rast gəlinir. Səlnaməçinin məlumatına görə Qars Çuxur-Səəd və Ərzurum arasında yerləşir və Axısxa (Ahalsix) ilə sərhədləşir. (10, 165) Bu məlumatdan göründüyü kimi Çuxur-Səəd vilayəti şimal-qərbdə Qars ilə həmsərhəd olmuşdur. XVIII əsr səlnaməçisi Mirzə Səmia Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi və onun tərkibinə daxil olan bölgələr haqqında nisbətən ətraflı məlumatlar vermişdir. Səlnaməçinin məlumatına əsasən Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi tərkibinə İrəvan, Naxçıvan tüməni hakimi, Maku hakimi, Zəruzbil hakimi, Sədərək hakimi, Bəyazid hakimi, Şadili hakimi, Dünbuli eli hakimi, Maqazberd hakiminin idarəsi altında olan ərazilər daxil olmuşdur. (10, 100, 102) Mənbələrin və tarixi ədəbiyyatlarda əksini tapmış bilgilərin əsasında belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Çuxur-Səəd vilayəti şimal-qərb istiqamətində Şuragöl, şimal-şərqdə Göyçə gölü, cənub-qərbdə Qars vilayəti ilə sərhədləşmişdir. Şuragöl ərazisi də vilayətin tərkibinə daxil olmuş, Qars vilayəti ilə sərhəd Arpaçay boyu keçmişdir. Cənub və cənub-şərq istiqamətində Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi Sürməli, Naxçıvan, Maku və Bəyazid qalasını da əhatə etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, siyasi hadisələrlə bağlı olaraq bəylərbəyliklərin siyasi sərhədləri müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış, heç də həmişə sabit olmamışdır. Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşən Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi Səfəvi- Osmanlı qarşıdurmasının nəticəsində daha çox dəyişmişdir. Bununla yanaşı, bəzi dövrlərdə, xüsusilə də XVI əsrin sonu –XVII əsrin əvvəllərində, XVIII əsrin 20-30-cu illərində bəylərbəyliyin ərazisi bütünlüklə Osmanlı işğalı altında

olmuşdur. Osmanlı idarəçiliyi illərində bəylərbəyliyin ərazisində bəzi inzibati dəyişikliklər aparılmış, inzibati-ərazi vahidlərinin sayı artıb-azalmışdır. Osmanlı işğalı dövrlərində məmurların tərtib etdikləri «müfəssəl», «icmal» və s. səpkili dəftərlər Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi və ya Osmanlı idarəçiliyi dövründə İrəvan əyaləti adı altında mövcud olan inzibati-ərazi vahidinin daxili bölgüsü haqqında maraqlı və ətraflı məlumatlar əks etdirir. Bu baxımdan 1590-cı il və 1728-ci il tarixli «İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri»ləri daha böyük maraq doğurur. Belə ki, 1590-cı il tarixli müfəssəl dəftərə əsasən İrəvan əyalətinin 10 nahiyyəsi (İrəvan, Karbi, Vedi, Aralıq, Talin, Ərməvi, Ərmus, Abnik, Abaran, Şərəbxana) olan İrəvan livası və 16 nahiyyəsi (Ağcaqala, Məvaziyi-Xatun, Mülki-Arslan, Qarabağ, Dərəşam, Dərəşahbuz, Bazarçayı, Şərur, Zar, Zəbil, Əlincə, Sisyan, Azadciran, Ordubad), Şorlut, Dərənürgüt və bir qəzası (Naxçıvan) olan Naxçıvan livasından ibarət olmuşdur (3, 8-9). Maraqlıdır ki, 1724-cü il işğalından sonra Osmanlı məmurları İrəvan əyalətinin inzibati quruluşunda bir sıra dəyişikliklər aparmışdılar. Belə ki, Osmanlı məmurları 1728-ci ildə İrəvan əyaləti və 1727-ci ildə Naxçıvan sancağı üçün ayrıca müfəssəl dəftər tərtib etmiş, Zar, Zəbil və Şərur nahiyyələrini Naxçıvan sancağından çıxaraq İrəvan əyalətinə birləşdirmişdilər. Bununla yanaşı 1590-cı ildə İrəvan əyalətində qeydə alınan Talin, Ərməvi, Abnik, Şərəbxana, Naxçıvan livasında Bazarçay və Ağcaqala nahiyyələri ləğv edilmişdir. Eyni zamanda Maku, İğdır, Sürməli nahiyyələrinin İrəvan əyalətinə birləşdirilməsi ilə bağlı olaraq əyalətin ərazisində Göyçə, Məzrəə, Xınzirək, Qırxbulaq, Dərəçiçək, Sədərək nahiyyələri və Şuragöl livası yaradılmışdır. Aparılmış dəyişikliklər nəticəsində 1728-ci il müfəssəl dəftərinə əsasən İrəvan əyalətinin inzibati-ərazi quruluşunda İrəvan şəhəri, Qırxbulaq, Karbi, Maku, Xınzirək, Karni, Vedi, Dərəçiçək, Abaran, Göyçə, Məzrəə, Sürməli, İğdır, Aralıq, Şərur, Sədərək, Zərzəmin nahiyyələri və Şürəgəl livası mövcud olmuşdur. (3, 9) Naxçıvan sancağı isə 1727-ci il tarixli Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərinə görə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan, Əlincə, Sair Məvazi, Dərəşahbuz, Mülki-Arslan, Məvaziyi-Xatun, Qarabağ, Qışlağat, Dərəşam, Azadciran, Şorlut, Dərənürgüt, Sisyan və Dərələyəz nahiyyələrindən ibarət olmuşdu. (2, 37, 361) Göründüyü kimi farsdilli qaynaqlardan fərqli olaraq Osmanlı mənbələrində İrəvan əyalətinin daxili quruluşu və inzibati vahidləri haqqında daha ətraflı məlumatlar verilmişdir. Beləliklə araşdırmalar göstərir ki, Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisi bəzi dövrlərdə müəyyən istisnalarla Ermənistan Respublikasının ərazisinin demək olar ki, hamısını, Türkiyə Cümhuriyyətinin bəzi ərazilərini, Cənubi Azərbaycan və Azərbaycan Respublikası ərazisinin bir hissəsini əhatə etmişdir.

### ƏDƏBİYYAT

- 1.Əbubəkr Tehrani. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi R.Şükürova. Bakı 1998
2. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Tərcümə edənlər Z. Bünyadov və H. Məmmədov. Bakı 2001
3. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Tərcümə edənlər Z. Bünyadov və H. Məmmədov. Bakı 1996
- 4.Mirzə Səmia. Təzkirət əl-mülük. Ve kişəş doktor Səid Məhəmməd Dəbirsiaqi. Tehran, h.1368
- 5.Папаян А.Д. Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI-XVII веках. Ереван 1972
- 6.Piriyev V. Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası. Bakı 2006
- 7.Петрушевски И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX вв. Л., 1949
- 8.Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку 1981
9. Рахмани А.А. Азербайджан: границы и административное деление в конце XVI-XVII вв.- Историческая география Азербайджана. Баку 1987

10. Tadhkirat al-muluk a manual of Safavid administration (crika 1137-1725). Persian text in faksimile translated and explained by Minorsky-London 1943
11. Эфендиев О. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку 1981
12. Эфендиев О. Территория и границы Азербайджанских государств в XV-XVI вв.-Историческая география Азербайджана. Баку 1987
13. Шараф-хан Бидлиси. Шараф-наме. Пер., предис. и приложения Е. И. Васильевой. Т-II, М., 1976

**ШАБИЕВ Б.Ш.**

### ПОЛИТИЧЕСКИЕ ГРАНИЦЫ ЧУХУР-СААДСКОЙ ОБЛАСТИ

Чухур Саадская область было одним из важных административных единиц Сефевидского государства в XVI- начале XVIII века. Находясь на границе с Османской империей она сыграла важную роль в экономической, военно, политической жизни Сефевидского государства. Автор статьи на основе источников и исторической литературы установил политические границы Чухур-Саадской области, а также определил изменения административном структуре области в период османской оккупации в конце XVI и в 20-е-30-е годы XVIII века

**SHABIYEV B.SH.**

### THE POLITICAL BORDERLINES OF CHUKHUR SAAD PROVINSE

In the beginning of the XVI-XVIII centuries Chukhur Saad Provinse was one of the important administrative territories of Safavids State. It was border on Ottoman Empire and played an important role in the economical, military-political life of Safavids State. The author of the article defined the political borderlines of Chukhur Saad Provinse and also The changes on its administrative strukture during the occupations of Ottoman Empire-the end of XVI century and 20 th and 30 th years of XVIII century based on sources and historical literature.

*Rəyçilər: dos. Z. H. Bayramlı, t.e.d. Q. Ə. Əliyev.*

*BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixi kafedrasının 22 dekabr 2008-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05).*